

УДК 94+929.7.035(477.74)»1591»
DOI: 10.18523/2617-3417.2022.5.5-12

Стафійчук М. В.

ОЛИЦЬКІ ЗЕМ'ЯНИ КНЯЗЯ СТАНІСЛАВА РАДЗИВИЛА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.

У фокусі статті перебуває одна з груп клієнтели великого литовського маршалка (1592–1595) і жмудського старости (1595–1599) князя Станіслава Радзивила (1559–1599) – зем'яни Олицької волості. Серед іншого розглянуто суперечливе питання термінології та класифікації магнатської клієнтели, здійснено спробу реконструкції персонального складу, походження, обов'язків і майнового становища тієї категорії слуг, які на умовному праві посідали землю в межах володінь згаданого аристократа. Метою статті є аналіз групи олицьких «ленників» князя Станіслава Радзивила й висвітлення складних усталених зв'язків між патроном і представниками його клієнтели. Зокрема, підкреслено значення не лише матеріальних, а й символічних взаємин між контрагентами. Перша спроба представлення колективного портрета олицьких зем'ян виявила деякі цікаві закономірності й відкрила нове коло питань, які потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: Радзивили, Олицька ординація, клієнтела, зем'яни.

Проблема функціонування магнатської верстви, що займала особливе місце в нашій історії, є доволі актуальною. Виняткові позиції «людей великих» у житті суспільства і держави, підвалини їхньої економічної могутності – теми, віддавна представлені у вітчизняній історіографії¹. Втім, окремі аспекти діяльності магнатів ще залишаються маловивченими. До таких тем належить механізм їх взаємодії зі слугами та політичними прибічниками – клієнтелою.

Клієнтарно-патрональна система являла собою особливий тип договірних стосунків нерівноправних за статусом контрагентів, які набували різноманітних форм залежності та взаємо-

допомоги. На відміну від чітко регламентованих відносин типу «сеньйор – васал», залежність «патрон – клієнт» могла набувати різних проявів, що і зумовлює множинність форматів взаємодії між двома сторонами.

У стосунках між патроном і клієнтом ішлося насамперед про надання залежною стороною могутнішої певних послуг в обмін на протекцію. Ці послуги і протекція могли набувати дуже різних, зокрема матеріальних, форм. Засадничою рисою взаємин було творення клієнтелою символічного капіталу свого патрона, що передбачало його підтримку в політичній сфері та виконання інших доручень².

Проблему клієнтарно-патрональних стосунків у ранньомодерній Україні почали досліджу-

¹ Див., наприклад: О. Баранович, *Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.* (Київ, 1926); В. Маркіна, *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие)* (Київ, 1961); Т. А. Балабушевич, *Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1993); В. Собчук, «З історії землеволодін шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть», *Записки НТШ* 240 (2000): 333–360; Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)* (Київ: Критика, 2008).

² Серед класичних досліджень щодо клієнтарно-патрональної системи в Речі Посполитій див.: А. Мончак, *Нерівна приязнь. Клієнтарні взаємини в історичній перспективі* (Київ: Темпора, 2020); J. Kurtyka, “Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnosredniowiecznej”, in *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce Sredniowiecznej* (Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999), 47–124.

вати порівняно нещодавно³. Незважаючи на появу у вітчизняному історіографічному дискурсі кола питань, дотичних до клієнтарно-патрональної системи, все ще відчувається брак робіт, присвячених її функціонуванню на прикладі окремих кланів⁴. До причин фрагментарності вивчення клієнтарно-патрональних стосунків в українському вимірі відносимо як порівнянню новизну теми, так і проблему збереженості джерел, особливо коли йдеться про XVI ст. Через втрату фамільних архівів магнатерії збирати свідчення доводиться буквально по крихтах, маючи на руках здебільшого актовий матеріал земських і гродських судів.

Усі ці спостереження є слушними і щодо клієнтари олицької гілки князів Радзивилів, яка залишається поза фокусом дослідників. У перші десятиліття після утворення Речі Посполитої цю гілку репрезентував найменший із чотирьох синів віленського воєводи кн. Миколая «Чорного» Радзивила (1515–1565) – кн. Станіслав «Побожний» (1559–1599)⁵.

У результаті поділу батьківських маєтностей із братами (1577) значні маєтності на Волині опинилися в руках молодшого княжича. Зокрема, Станіслав Радзивил одержав у спадок ключі з центрами в Олиці, Хорлупі, Радивиліві, Немирові над Бугом та Яблонній⁶. Щоб запобігти подрібненню своєї спадщини, через дев'ять років після поділу маєтків брати вирішили утворити з них ординації (або майорати). Творці ординацій, зокрема Олицької, прагнули, аби «*uscicie nabycie przodków naszych i nas samych całe i zupełnie w domu naszym radziwiłłowskim zostawało*»⁷. За умовами фундаційного акта, майорат

мав передаватися у спадок лише по чоловічій лінії. У тому разі, якщо один із Радзивилів не мав нащадків чоловічої статі, всі маєтності мали перейти у власність братів або племінників ордината.

Стосовно історіографічного доробку – доводиться констатувати, що ґрунтовних студій, присвячених володінням і клієнтелі першого олицького ордината, досі немає. І якщо про його маєткове господарство ще можна скласти уявлення на підставі опублікованих джерел і базової (хай і застарілої) літератури⁸, то про людей з оточення Станіслава Радзивила не маємо майже нічого.

Спробуємо охарактеризувати клієнтелу ордината і зупинимося детальніше на одній із її категорій – олицьких зем'янах. Зем'янська група особливо цікавить нас із кількох причин. По-перше, це найбільш виразно пов'язана із патроном спільнота через основний його капітал – землю. По-друге, вона об'єднує в єдину групу дуже різних за походженням та обов'язками членів магнатського клану. Спеціальний акцент саме на олицьких зем'янах пояснюється тим, що Олика була головною резиденцією жмудського старости, і землю в її околицях посідали найближчі до аристократа люди. Крім того, джерела щодо Олицької волості збереглися набагато краще, ніж щодо інших володінь князя.

Перш ніж охарактеризувати клієнтелу Станіслава Радзивила, звернімо увагу на питання термінології та класифікації групи. Магнатська клієнтела була неоднорідною спільнотою і складалася з «приятелів» та слуг, які в документах XVI ст. часто іменуються «служебниками»⁹. Принципова різниця між цими двома категоріями полягала в тому, що перші були добровільними союзниками магната, а другі – залежними від нього агентами, які виконували певні обов'язки за грошову винагороду («*кто służy, wolność traci*»)¹⁰.

До кола приятелів, яких в історіографії називають власне «клієнтами», належала заможніша шляхта, яка в діяльності на користь покровителя спиралася на власний авторитет і витрачала

³ Серед праць на цю тему див.: Яковенко, *Українська шляхта*; Н. Старченко, *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)* (Київ: Laetus, 2014); Її ж, «Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.)», *Соціум* 6 (2006): 85–129.

⁴ Щодо студій окремих кланів див.: П. Кулаковський, *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій* (Львів, 2002); В. Поліщук, «Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.)», *Український археографічний щорічник* 8–9 (2004): 266–298; І. Тесленко, «Маршалки двору князів Острозьких XVI–XVII ст.», *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи* 1 (2015): 60–71; Його ж, «Хто є хто в імперії “старого” князя. “Острозька шляхта”», *Соціум* 8 (2008): 119–133.

⁵ На відміну від батька та старшого брата віленського воєводи кн. Миколая-Криштофа «Сирітки», Станіслав Радзивил обіймав хоч і престижні, однак значно скромніші уряди великого маршалка литовського (з 1592) та жмудського старости (з 1595). У публічній сфері він найбільше уславився підтримкою Берестейської унії.

⁶ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI, nr 354, sygn. 68, s. 35.

⁷ Ibid., sygn. 66, s. 377.

⁸ Наприклад, див.: A. Meleń, “Ordynacje w dawnej Polsce”, in *Pamiętnik Historyczno-Prawny* (Lwów, 1929); M. Malczewska, *Latyfundiary Radziwiłłów w XV do połowy XVI w.* (Warszawa; Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1985); S. Tomkowicz, “Ołyka (29 rycin w tekście i 2 tablice)”, in *Prace komisji historii sztuki w Polsce*, t. 3 (Kraków: Polska akademia umiejętności, 1923), 1–37.

⁹ В історіографії використовують термін «слуга», у судових справах цих людей названо «слугами» або «служебниками». У цьому тексті обидва терміни вжито як синоніми. Див.: Старченко, «Стосунки пана і слуги рукодайного», 85–129.

¹⁰ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu* (Warszawa, 2001), 109.

власні ресурси¹¹. До цієї престижнішої групи потрапляли особи, чий зв'язок із паном не був офіційно оформленим, а отже стабільним; «клієнт завше налаштовувався на пошук вигіднішого патрона»¹².

Натомість до категорії «услужових» належали агенти, чий зв'язок із паном був міцніший, бо закріплений договором про службу¹³. Цих людей цікавив основний ресурс, яким володів патрон, – земля, а крім неї платня за службу та кар'єрні перспективи¹⁴. Джерела засвідчують, що до категорії слуг потрапляли люди найрізноманітнішого походження – від шляхти до підвладних панові підданих і навіть невільників-челяді¹⁵. За логікою «двопартійного» поділу у складі цієї групи опиняються і магнатські слуги-зем'яни, і безземельні, залежні від патрона шляхтичі, і особи «простої кондиції».

Подальший внутрішній поділ клієнтели магнатів досі дебатуються в історіографії, і можна сказати, що на сьогодні не існує її єдиної загальноприйнятої класифікації. Кінцевий результат подібних реконструкцій напряду залежить від фокуса дослідника і доступного йому матеріалу¹⁶.

При розподілі клієнтели Станіслава Радзивила орієнтуємося на класифікацію оточення київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького¹⁷, оскільки вона дає змогу охопити дуже різні у функціональному плані групи пов'язаних із патроном осіб і продемонструвати присутність магната у різних сферах публічного життя за допомогою залежних від нього агентів. Отже, виокремлюємо такі групи згуртованих довкола князя людей:

- 1) «приятелі» (клієнти) – зазвичай вихідці із заможних панських родин або ж шляхтичі се-

редньої руки, які завдячували своєю кар'єрою та майновим становищем князеві;

- 2) дворяни (двірські урядники та слуги) – найбільшчі до патрона агенти, які стабільно перебували в його свиті та виконували свої обов'язки за грошову та іншу винагороду;
- 3) члени Жмудського гродського суду, на призначення яких Радзивил, як староста, мав безпосередній вплив;
- 4) управителі маєтків Олицької ординації («старости», «урядники») – слуги, які виконували функції адміністраторів князівських маєтків;
- 5) зем'яни, які на умовному праві посідали окремі села або дрібніші частини доменіальних володінь в обмін на військову службу в загонах патрона;
- 6) «умоцovanі» (юристи) та інші агенти, заангажовані до судових справ;
- 7) неосілі слуги.

Ще раз підкреслюємо, що хоча всі зазначені категорії є складниками князівської *клієнтели*, власне «клієнтами» в історіографії прийнято називати лише невелику й порівняно незалежну частину цієї групи, в джерелах марковану окресленням «приятелі ласкаві». Усі інші підгрупи магнатського оточення, жорсткіше прив'язані до особи патрона, були його слугами.

Утім маємо визнати, що запропонований варіант внутрішньої класифікації клієнтели князя Радзивила є доволі умовним. Нестійкі межі між різними поверхами цієї піраміди унаочнює той факт, що та сама особа, у разі успішної кар'єри та милості патрона, могла бути представлена одночасно у кількох групах. Наприклад, «умоцovanі» (адвокати) або адміністратори князя, яких він наділяв маєтками за віддану службу, ставали водночас і його зем'янами.

Хоча різні позиції в колі князівської клієнтели мали різний ступінь престижності, реальні взаємини патрона з його «підопічними» підпорядковувалися низці факторів. Одним із них був «аспект дідичності». Попри різне походження, успадковані від батька агенти мали перевагу перед іншими шляхтичами. Родини, які поколіннями служили фамілії, мали змогу фізично та символічно закріпитися у підвладному патрону просторі, на відміну від новонабутих служебників.

У цьому аспекті особливо цікавою є категорія князівських зем'ян. Як уже було зазначено, до неї належали ті представники клієнтели, які посідали землю у володіннях магната. Отримуючи прибутки з осаджених на цій землі підданих, вони мали обов'язок на заклик свого пана з'явитися до його військових загонів. Приватне

¹¹ Мончак, *Нерівна приязнь*, 305.

¹² Старченко, «*Стосунки пана і слуги рукодайного*», 86.

¹³ Януш Куртика, який пропонує такий розподіл, зараховує до категорії «услужових» як слуг-шляхтичів, так і осіб нешляхетського стану. Крім того, він відносить до «гонорової» клієнтели і політичних агентів магната, і осілих шляхтичів у межах його володінь, і членів його родини. Див.: Старченко, «*Стосунки пана і слуги рукодайного*», 86.

¹⁴ Мончак, *Нерівна приязнь*, 305–307.

¹⁵ Старченко, «*Стосунки пана і слуги рукодайного*», 95.

¹⁶ Наприклад, Уршуля Августиняк, аналізуючи склад клієнтели великого литовського гетьмана Криштофа Радзивила, виокремлює такі її категорії: слуги-«приятелі» (тобто клієнти), двірські, дідичні та військові слуги. Див.: Augustyniak, *Dwór i klientela*, 116–121. Така класифікація не придатна для випадку С. Радзивила, оскільки «успадковані» ним від батька («дідичні») слуги виконували різні функції в оточенні свого патрона – виступали управителями його маєтків, зем'янами чи, приміром, юристами. Об'єднувати їх всіх в одну категорію недоречно.

¹⁷ Спираємося на класифікацію клієнтели за: І. Тесленко, «Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького», в *Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія*, 2-ге вид. (Острого, 2011), 144–152.

прекарне¹⁸ землеволодіння було надзвичайно поширеним на Волині XVI сторіччя.

Посідання землі, хай навіть у межах латифундій магната, надавало шляхті правову й фінансову впевненість, відкривало для неї кар'єрні та майнові можливості в регіоні. Водночас, умовний характер землеволодіння робив службників міцно прив'язаними до покровителя, що могло бути як позитивним, так і негативним чинником¹⁹. Разом із маєтністю залежний рицар отримував не лише підданих, а й захист патрона, який зазвичай прагнув «встановити сталий зв'язок зі слугою, прив'язати його до свого шляхетського дому на вічність»²⁰. Це пояснює, чому серед клієнти Станіслава Радзивила, яка дісталася йому в спадок від батька, значна частина була зем'янами. Детальніше розглянемо феномен зем'янства на прикладі слуг-ленників Олицької волості – головного й найбільшого маєткового комплексу жмудського старости.

Фіскальні документи останньої чверті XVI ст. дають змогу приблизно реконструювати склад і рівень заселення Олицької волості, розташованої в межах Луцького повіту Волинського воєводства. Попри фрагментарність вцілілої податкової інформації (поборові реєстри 1570, 1577, 1579, 1583 та 1589 років), цю вибірку можна вважати доволі репрезентативною²¹.

Завдяки побору 1577 року дізнаємося, які села Олицької волості знаходилися в триманні слуг дому, а які залишалися «замковими»²². Під замковими селами розуміли осередки, які у господарчому і фінансовому плані підпорядковувалися волосному центру – Олиці – та якими управляв місцевий урядник. Прибутки з них надходили безпосередньо до скарбниці дідича. Фіскальні реєстри 1570–1580-х рр. дають можливість простежити зміни у співвідношенні зем'янських і замкових сіл у період порядкування першого олицького ордината.

Зокрема, у реєстрі за 1577 рік серед зем'янських сіл зазначені Береги, Малі Дубища, Жорнища, Носовичі, Посників, Романів і Чемерин (сім маєтків). Ще 24 оподатковані маєтки Олицької

волості зафіксовано як замкові. Податкові реєстри за 1580-ті не містять розподілу на категорії, однак із актових документів випливає, що впродовж життя князя Станіслава кількість зем'янських сіл зростала (особливо протягом 1580–1590-х рр.). У цей період до зем'янських сіл у межах столичної волості додалися Дідичі, Пальче, Покощів, Селібереги, Хром'яків, Карпилівці, Мальзівці, Новосілкі та Чорне (всього 15, без Чемерина)²³. Тобто кількість зем'янського землеволодіння збільшилася приблизно на 60 %.

На основі матеріалів податкових і актових документів останньої чверті XVI ст. здійснимо першу спробу представити колективний портрет олицьких зем'ян князя Станіслава Радзивила²⁴. Почнемо з їхнього походження. Як показує приклад столичної волості князів Острозьких, слуги-ленники магнатів могли мати як шляхетське, так і міщанське чи навіть селянське коріння²⁵. Це твердження справедливе і щодо олицьких волощан. Значна їх частина мала шляхетське походження і служила Радзивилу цілими родинами, часто спадково (Клюсовські, Кобильські, Сахновичі, Сосницькі, Станішевські тощо). З-поміж княжих ленників згадаймо, для прикладу, старожитний рицарський дім Бруяк, укорінений на початку XVI ст. в Пінському повіті Берестейської землі²⁶, або волинців Гораїнів²⁷ і Дубиських²⁸. Через множинні розгалуження Залеських важко зрозуміти, де було родове гніздо пращурів олицького зем'янина Фабіана, найімовірніше – на території Великого князівства Литовського²⁹. Клюсовські дуже побіжно згадані у гербовнику Адама Бонецького як шляхетська родина невідомого походження³⁰. Рід Комарів фігурує як шлях-

²³ Зазначимо, що протягом 1580–1590-х рр. Станіслав Радзивил передав певні землі також парафіяльним костелам у своїх центральних містах. Олицькі плебани посідали село Чемерин (зг. 1584–1596) і частку в Ставку (зг. 1596), див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1203 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 172. Село Турчин магнат передав на забезпечення потреб олицького шпиталю (1598), див.: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 290. Звертаємо увагу на те, що настоятелі костелів, хоч і володіли певними ґрунтами у волості, не виконували земської служби при своєму панові, тобто ці села не були зем'янськими, однак прибутки з них не надходили й до олицького замку.

²⁴ У додатку до цієї статті розміщено таблицю зем'ян Олицької волості, яких вдалося встановити.

²⁵ Тесленко, «Хто є хто в імперії», 126.

²⁶ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 2 (Warszawa, 1900), 157.

²⁷ K. Niesiecki, *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. IV (Lipsk, 1839), 374.

²⁸ J. Bobrowicz, *Dodatek do Herbarza Polskiego Kaspra Niesieckiego* (Lipsk, 1844), 104.

²⁹ K. Niesiecki, *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. X (Lipsk, 1845), 40.

³⁰ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 10 (Warszawa, 1907), 186.

¹⁸ Володіння земельним наділом за умови виконання певних повинностей, див.: Яковенко, *Українська шляхта*, 278.

¹⁹ Докладніше див.: Старченко, *Честь, кров і риторика*, 109–135.

²⁰ Старченко, «Стосунки пана і слуги рукодайного», 101.

²¹ Найпізніше з перелічених джерел датоване 1589 р., тому достеменно не відомо, якою була ситуація у маєтках князя в останні 10 років його життя. Брак відповідних матеріалів частково компенсується свідченнями, зібраними в луцьких актових книгах, де натрапляємо на князівські привілеї службникам на маєтки довкола Олики.

²² *Źródła dziejowe*, wyd. A. Jabłonowski, t. 19: *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole* (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1889), 46–47.

та герба Корчак, оригінально з теренів Мазовії³¹. Інші мазовшани Кобильські користувалися гербом Костеша³², а Криницькі – гербом Кораб³³. Згадувана серед зем'ян Раїна Курцевичівна походила з волинського княжого роду³⁴, а її чоловік Войтех був рожанським земським писарем³⁵. Можемо припустити, що на службі у С. Радзивила вона опинилася вже після смерті чоловіка (1566)³⁶. Родина Станішевських фіксується у гербівнику Каспра Несецького як шляхта герба Побут із Волинського воєводства³⁷, хоча її малою батьківщиною був Черський повіт Мазовецького воєводства³⁸. Сосницькі герба Труби та Сопотки герба Сирокомля походили з білоруських земель Великого князівства Литовського і своїм осадженням на Волині завдячували власне Радзивилам³⁹. Коріння частини родин з Олицької волості поки не з'ясоване, однак можна стверджувати, що з 18 тутешніх зем'ян, імена яких вдалося виявити у джерелах, щонайменше 15 були шляхтичами. Більшість із них походила з Великого князівства Литовського, де лежали основні володіння кн. Радзивилів.

Усіх зем'ян об'єднував той факт, що вони тримали нерухомість у володіннях свого патрона і мали нести з неї «службу конем». Однак окрім цього обов'язку реципієнт княжого надання міг виконувати й інші специфічні обов'язки у світі Радзивила. Приміром, Войтех Ключовський, Мартин Кобильський та Ян Мончинський були урядниками (намісниками) в Олиці, а Адам Сопотко обіймав аналогічний «титул» у Радивілові⁴⁰. Один із братів Дубиських – Януш – пильнував панські ліси⁴¹, Раїна Магнушевська належала до числа двірських служниць⁴², а Федір

Бруяка та Войтех Станішевський були «умоцваними» жмудського старости. Для двох останніх набуття земельної власності на Волині було особливо важливим, оскільки за Другим Литовським статутом осілість була обов'язковою умовою провадження адвокатської практики⁴³.

Термін посідання маєтків, які олицькі волошани отримували за свої «верные, цнотливые и учтивые послуги», іноді обумовлювався в надавчих привілеях князя Станіслава. Відповідно до цього критерію, «даніни» можна поділити на три типи. Перший, який трапляється найрідше (поки лише у випадку Войтеха та Адама Ключовського), – надання «на вічність» (за умов виконання служби членами роду). Другий тип – пожалування «до живота» (Федір Бруяка, Ян Гораїн, Юрій Киляновський)⁴⁴. Третій – «до волі і ласки» патрона (Олександр Комар, Мартин Кобильський, Фабіан Залеський). В останньому випадку патрон міг відібрати наданий маєток у будь-який момент. На практиці ж такі даніни дещо забезпечувалися записом у «певній сумі грошей» (від кількох до кільканадцяти сотень польських злотих). Це означало, що патрон теоретично не міг відібрати маєток, не виплативши зазначеної суми своєму зем'янину.

Реципієнти надань були зобов'язані «службу земськую воєнну, яко иншая шляхта наша ольщкая, коньно збройно служити и под владзею и юрыздыкцыею нашою завсегда быти мають»⁴⁵. Імовірно, олицькі зем'яни під стягами Радзивила брали участь у військових виправах 1570–1590-х рр. Принаймні, відомо, що князь Станіслав відряджав свої загоны на придушення Гданського повстання (1577)⁴⁶, облогу московської фортеці Великі Луки (1580–1581)⁴⁷ та боротьбу зі степовиками (1593)⁴⁸. В історіографії згадано лише один випадок безпосередньої участі жмудського старости у воєнних діях, однак під час опрацювання актових книг Луцького гродського суду вдалося виявити дані про ще

³¹ K. Niesiecki, *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. V (Lipsk, 1840), 165.

³² Ibid., 138.

³³ Ibid., 403.

³⁴ Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 10, 201.

³⁵ Родина Магнушевських гербу Радван, походила з Мазовії. Див.: K. Niesiecki, *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. VI (Lipsk, 1841), 322.

³⁶ Яковенко, *Українська шляхта*, 312.

³⁷ K. Niesiecki, *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. VIII (Lipsk, 1841), 490.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 877 зв.–878. Дарунок Ярошем Станішевським одного підданого у Великих Станішевичах Чирського повіту Мазовецького воєводства брату Захаріашу Станішевському (1612 р.). Дякую Ігорю Тесленку за вказівку на цей документ.

³⁹ Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. VIII, 462–463.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 93.

⁴¹ E. Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu starosty generalnego Zmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie”, in *Białostockie teki historyczne*, t. 12 (Białystok, 2012), 261.

⁴² Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła”, 261.

⁴³ Н. Старченко, «Умоцвані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.)», *Соціум* 1 (2002): 114.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 1200 зв. (Пальче, 1585); ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 338 (частина Дубища, 1588). У першому з двох привілеїв зазначено, що у випадку смерті Ф. Бруяки маєтки залишатимуться в пожиттєвому триманні його вдови і дітей.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 338.

⁴⁶ Загін із 200 вершників був споряджений коштом усіх братів Радзивилів. Існують різні версії, однак, найімовірніше, наймолодшого княжича не було у цьому поході фізично. Т. Кемпа, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka* (Warszawa: Wydawnictwo naukowe “Semper”, 2001), 109.

⁴⁷ H. Lulewicz, “Radziwiłł Stanisław (1559–1599)”, in *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX (Wrocław, 1987), 364 (у поході брали участь 100 вершників С. Радзивила).

⁴⁸ Ibid., 365 (у поході брали участь 150 вершників С. Радзивила).

один епізод. Під час проведення розмежування маєтків Станіслава Радзивила і Миколая Семашка в грудні 1594 р. зафіксовано відкритий лист князя з проханням перенести розгляд справи з огляду «на туя теперешною войну» з татарами, яка змусила його «до войска ку его милости пану гетману коронному с почтом своимъ самъ особою своєю ехати и там зъ их милости, поки того потреба укажет, мешкат»⁴⁹. На жаль, поки не вдалося встановити імена олицьких зем'ян, які брали участь у всіх перелічених вище кампаніях.

У разі потреби зем'яни Радзивила мали також забезпечувати виконання робіт з укріплення олицького замку⁵⁰. Зокрема, піддані братів Адама і Войтеха Ключовських зобов'язані були возити для ремонту твердині дерево та інші матеріали⁵¹. Чіткіше окреслення обов'язків зем'ян ускладнюється тим фактом, що у надавчих привілеях вони прописані не детально.

Щодо розмірів вислужених володінь, то вони коливалися у досить широких межах від 3 до 15 волок (72–360 га)⁵². Самих лише розмірів земельних наділів недостатньо, щоб встановити «престижність» вислужених маєтків. Потрібно враховувати, де саме, на якій відстані від столичної Олики та інших адміністративних центрів регіону розташовувалося поселення, скільки в ньому було осаджених господарств, якими були родючість ґрунтів і прив'язка до шляхів сполучення тощо. Наприклад, на позір три волоки з маєтку Дідичі, надані Юрію Кияновському, виглядають дуже скромно, однак Дідичі були одним із найбагатших і найпотужніших осеред-

ків Олицької волості, розміщеним поблизу волосного центру. Фабіану Залеському дістався невеликий маєток Жорнища, але він лежав поруч з Оликою і мав фільварок. Зауважимо, що поки джерела дають змогу відповісти лише на деякі з питань, які постають під час дослідження. Сподіваємося, що розширення джерельної бази за рахунок матеріалів родового архіву Радзивилів дозволить чіткіше охарактеризувати коло олицьких зем'ян жмудського старости.

Отже, аналіз групи олицьких «ленників» князя Станіслава Радзивила демонструє складні усталені зв'язки між патроном і представниками його клієнтели і підкреслює значення не лише матеріальних, а й символічних взаємин між контрагентами. Перша спроба представлення колективного портрета олицьких зем'ян виявила деякі цікаві закономірності й відкрила нове коло питань, які потребують подальшого дослідження. Категорія зем'ян, які тримали землю від патрона на умовах виконання військової повинності, об'єднувала людей строкатого соціального та географічного походження. Можемо стверджувати, що більшість із цих людей була шляхтою з Великого князівства Литовського, Волині та Мазовії. Маєтки в Олицькій волості посідали як звичайні слуги, так і урядники, дворяни та адвокати князя. Патрон надавав ці маєтки в тимчасове тримання, найчастіше «до живота» або під запис певної суми грошей, без повернення якої відібрати раніше пожалуваний класопот земля під свій повний контроль він не міг.

За життя першого олицького ордината зем'янське землеволодіння у столичній волості стабільно зростає. Питання, пов'язані з прибутковістю вислужених маєтків, умовами служби волощан і родинними контактами в їхньому колі, потребують додаткового вивчення.

Додаток

Олицькі зем'яни Станіслава Радзивила

Посесор	Маєток	Розміри ¹	Згадується як зем'янин	Джерело ²
Бруяка Федір	Пальче	7 вол.	1585	26.1.5. Арк. 496 зв.–498
Гораїн Ян	Дубища з «островами» Борсуківщиною та Мамонтівщиною	5 вол.	1587–1588	26.1.61. Арк. 89–90 зв.
Дубиський Мацей	Оброб (½ села)	?	1587–1588	26.1.61. Арк. 87–88 зв.
Дубиський Януш	Оброб (½ села)			
Залеський Фабіан	Жорнища	14 вол.	1589–1595	26.1.7. Арк. 221–222 зв.; 26.1.62. Арк. 751–752 зв.
	Мальзівці	?	1594	25.1.45. Арк. 1386 зв.
Кияновський Юрій	Дідичі	3 вол. ³	1585–1597	26.1.11. Арк. 139–140, 140–142

¹ Розміри маєтків обчислено у волоках. Інформацію подано за волинським побором 1583 р. Див.: *Źródła dziejowe*, 108–109.

² Тут і далі посилання на ЦДАК України, наприклад: «26.1.5» – ф. 26, оп. 1, спр. 5.

³ У привілеї князя Радзивила йдеться про пожалування лише малої частини села, загалом Дідичі обчислювалися у 37 волоках.

Посесор	Масток	Розміри ¹	Згадується як зем'янин	Джерело ²
Клюсовський Адам	Посників	9 вол.	1585–1594	26.1.5. Арк. 509–511; 26.1.9. Арк. 339–340 зв.
Клюсовський Войтех				
Клюсовський Войтех	Покощів	8 вол.	1597	26.1.11. Арк. 545–546 зв.
Кобильський Мартин	Привередів	?	1583	25.1.30. Арк. 286
	Носовичі	15 вол.	1585	26.1.5. Арк. 498–499 зв.
Комар Олександр	Хром'яків	5 вол.	1585	26.1.5. Арк. 494–495
Криницький Станіслав	Новосілки	?	1588	26.1.7. Арк. 213–214
Магнушевська Раїна	Карпилівці	?	1599–1604	26.1.13. Арк. 1088 зв.–1090 25.1.70. Арк. 92 зв.
Мончинський Ян	Носовичі	15 вол.	1585–1594	26.1.5. Арк. 495–496 зв.; 25.1.45. Арк. 711 зв.
Сахнович Григорій	Селібереги	5 вол.	1590–1597	25.1.38. Арк. 619 зв.; 25.1.50. Арк. 673 зв.
Сопотко Адам	Дідичі	3 вол.	1597–1599	26.1.13. Арк. 1087–1088 зв.
Сосницький Богдан	Чорне	?	1583	25.1.30. Арк. 265 зв.
Станішевський Войтех	Новосілки	?	1597–1600	26.1.13. Арк. 538–540 зв. 25.1.50. Арк. 287 зв.
Станішевський Ян				

Bibliographic References

- AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dział XI. Zespół 354, sygnatura 66, 68.
- Augustyniak, U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe “Semper”, 2001.
- Balabushevych, T. A. *Ahrarna istoriia Halychyny druhoi polovyny XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 1993.
- Baranovych, O. *Narysy mahnatskoho hospodarstva na pівdni Volyni u XVIII st.* Kyiv, 1926.
- Bobrowicz, J. *Dodatek do Herbarza Polskiego Kaspra Niesieckiego*. Lipsk, 1844.
- Boniecki, A. *Herbarz Polski*. T. 2. Warszawa, 1900.
- — —. *Herbarz Polski*. T. 10. Warszawa, 1907.
- Chowańska, E. “Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie”. In *Białostockie teki historyczne*. T. 12, 247–264. Białystok, 2012.
- Dovbyschenko, M. *Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh (kinets XVI – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 2008.
- Kempa, T. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe “Semper”, 2001.
- Kulakovskiy, P. *Kantseliariia Ruskoj (Volynskoi) metryky 1569–1673 rr. Studii z istorii ukrainskoho rehionalizmu v Rechi Pospolytii*. Lviv, 2002.
- Kurtyka, J. “Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnosredniowiecznej”. In *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce Sredniowiecznej*, 47–124. Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999.
- Lulewicz, H. “Radziwiłł Stanisław (1559–1599)”. In *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, 363–367. Wrocław, 1987.
- Malczewska, M. *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI w.* Warszawa; Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1985.
- Markina, V. *Magnatskoe pomest'e Pravoberezhnoj Ukrainy vtoroj poloviny HVIII veka (social'no-jekonomicheskoe razvitie)*. Kiev, 1961.
- Melań, A. “Ordynacje w dawnej Polsce”. In *Pamiętnik Historyczno-Prawny*. Lwów, 1929.
- Monchak, A. *Nerivna pryiazn. Klientarni vzaiemyny v istorichnij perspektivi*. Kyiv: Tempora, 2020.
- Niesiecki, K. *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz. T. IV. Lipsk, 1839.
- — —. *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz. T. V. Lipsk, 1840.
- — —. *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz. T. VI. Lipsk, 1841.
- — —. *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz. T. VIII. Lipsk, 1841.
- — —. *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz. T. X. Lipsk, 1845.
- Polishchuk, V. “Uriadnytskyi klan lutskoho starosty kniazia Bohusha Koretskoho (na przyklydi Lutskoho zamkovoho uriadu 1561–1567 rr.)”, *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk* 8–9 (2004): 266–298.
- Sobchuk, V. “Z istorii zemlevołodin shliakhetskykh rodiv iz kniazhy my tytulamy u Pivdennii Volyni XV – pershoi polovyny XVII stolit'”. *Zapysky NTSh* 240 (2000): 333–360.
- Starchenko, N. *Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu seredovyschchi Volyni (druha polovyna XVI – XVII stolittia)*. Kyiv: Laurus, 2014.
- — —. “Stosunky pana i sluhu «rukodainoho» v konteksti uviaven pro virmist i zradu (Volyn ta Naddniprianschyna v kintsi XVI – pershii polovyny XVII st.)”. *Sotsium* 6 (2006): 85–129.
- — —. “Umotsovani – prokuratory – priiateli. Khto vony? (stanovlennia instytutu advokatury na Volyni v kintsi XVI st.)”. *Sotsium* 1 (2002): 114.
- Teslenko, I. “Khto ye khto v imperii staroho kniazia. «Ostrozka shliakhta»”. *Sotsium* 8 (2008): 119–133.
- — —. “Kliientella kniazia Vasyliia-Kostiantyna Ostrozkooho”. In *Ostrozka akademiia XVI–XVII st. Entsyklopediia*, 144–152. 2 ed. Ostroh, 2011.
- — —. “Marshalky dvoru kniaziv Ostrozkykh XVI–XVII st.”. *Patrimonium. Studii z rannomodernoj istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy* 1 (2015): 60–71.
- Tomkowicz, S. “Ołyka (29 rycin w tekście i 2 tablice)”. In *Prace komisji historii sztuki w Polsce*. T. 3, 1–37. Kraków: Polska akademia umiejętności, 1923.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 22, op. 1, spr. 8 (aktova knyha Kremenetskoho zemskoho sudu, 1592–1593 r.); spr. 30 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1583 r.); spr. 31 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1584 r.); spr. 34 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1585 r.); spr. 37 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1587 r.); spr. 38 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1590 r.); spr. 45 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1594 r.); spr. 50 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1597 r.); spr. 70 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu, 1604 r.); spr. 77 (aktova knyha Lutskoho grodskoho sudu,

1606 r.); Spr. 89 (aktova knyha Lutsokoho grodskoho sudu, 1610–1612 rr.).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 26, op. 1, spr. 5 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1585 r.); spr. 7 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1590 r.); spr. 9 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1594 r.); spr. 10 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1596 r.); spr. 11 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1597 r.); spr. 12 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1598 r.); spr. 13 (aktova knyha

Lutsokoho zemskoho sudu, 1599 r.); spr. 61 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1588–1589 rr.); spr. 62 (aktova knyha Lutsokoho zemskoho sudu, 1595 r.).

Voronchuk, I. *Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demografichni chynnky*. Kyiv, 2012.

Yakovenko, N. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyi XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina)*. Kyiv: Krytyka, 2008.

Źródła dziejowe, wyd. A. Jabłonowski. T. 19: Ziemia ruskie. Wołyń i Podole. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1889.

M. Stafichuk

THE OLYKA LANDED GENTRY OF PRINCE STANISLAV RADZIWILL IN THE LAST THIRD OF THE 16 CENTURY

The article is focused on one of the groups of the clientele of the Grand Marshal of Lithuania (1592–1595) and the Samogitia Starost (1595–1599) Prince Stanislaw Radziwill (1559–1599) – the landowner of the Olyka Volost. Among other things, the controversial issue of terminology and classification of the prince's clientele is considered, an attempt is made to reconstruct the personal composition, origin, duties and property status of that category of servants who, on a conditional right, owned land within the domain of the mentioned aristocrat. The analysis of Prince Stanislaw Radziwill's "zemiany" from Olyka majorat demonstrates the established complex relationship between the patron and representatives of his clientele, and emphasizes the importance of not only material, but also symbolic relationships between counterparties. The first attempt to present a collective portrait of the prince's landed gentry group revealed interesting patterns and opened up a new range of questions that require further research. The category of landowners, who held land from the patron on the condition of military service, united people of various social and geographical origins. We can say that most of these people were nobility from the Grand Duchy of Lithuania, Volhynia and Mazovia. Estates of the Olyka Volost were possessed by both – his clients and governors of his estates, and lawyers of the prince. The patron provided these estates for temporary holding, most often till the death or on the guarantee of a certain amount of money, without the return of which he could not take the previously leased patch of land back under his control. During the life of the first Olyka majorat owner, the percentage of landed gentry in the capital volost grew steadily. Questions related to the profitability of retired estates, the service conditions of "zemiany" and family contacts within their circle require additional study.

Keywords: Radziwills, Olyka majorat, clientele, landed gentry ("zemiany").

Матеріал надійшов 27.04.2022

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)